

**Nógrád, Diósjenő, Nagybörzsöny, Zebegény**

**2013. szeptember 6.**

# A Börzsöny kialakulása, geológiai értékei.

A hegység aljzatát a Diósjenő-Márianosztra vonaltól északra ősi kristályos palák, a vonaltól délre mészkő és dolomit alkotják. (E vonalat a geológusok Diósjenői ároknak nevezték el). Ezen 200 – 250 millió éves aljzatot a Nyugat-Börzsönyben 1200 m, míg Diósjenő térségében 5-700 m mélységben találták meg.

Az ősi aljzatra a földtörténeti ókor végén több millió éves üledékes kőzetek települtek, majd 30 millió évvel ezelőtt az oligocén tenger, 25 millió évvel ezelőtt pedig a miocén tenger üledékei rakódtak.

A Börzsöny „születésének” időszakában tágabb térségünkben, úgy Skandinávia déli szegélyétől Afrika északi pereméig egy – mai megítélésünk szerint - kellemes szubtrópusi tenger hullámozott.

Mintegy 16.5 millió évvel ezelőtt a föld mélyén dúló erők hatására a tengerfenék vastagra ülepedett aljzatát felboltozva, majd áttörve füstoszlop, vízgőz, hamu és közettörmelék tört a felszínre, majd hullott tufaként, vagy ömlött a

vulkán kráteréből lávaként a lassan feltöltődő amúgy is sekély tengerbe, illetve az abból már kiemelkedett szárazulatra. E folyamat ismétlődéseiből alakult ki a Börzsöny, ez a javarészt andezitből, kisebb arányban dácitból álló vulkáni hegység.

A 16.5 millió évvel ezelőtt elkezdődött és 13.7 millió évvel ezelőtt már be is fejeződött vulkáni tevékenység - a tudomány mai állása szerint - három szakaszban zajlott le.

A legelső – mindössze 500 ezer évig tartó szakaszában (16.5 -16.0 évvel ezelőtt) egy a későbbieknél nagyobb átmérőjű és magasságú vulkán jött létre, ezt lesüllyedés, ill. lepusztulás követte.

Ennek helyén tört ki és működött 16.0 – 14.5 millió évvel ezelőtt - az előbbihez hasonlóan - a Börzsönyi vulkánosság második szakasza.

Az újabb kori szakaszok az előzőeket rendre lefedték, de azok roncsolt maradványai a hegység peremterületein helyenként még kimutathatók.

Az egymás után működő tűzhányók mindig az előzők beszakadásos kalderájában épültek fel.

A mai, Központi-Börzsönyt létrehozó 14.5 – 13.7 millió évvel ezelőtti harmadik szakaszban létrejött rétegvulkáni kúp alapátmérője mintegy 12-14 km lehetett, relatív magassága pedig elérhette az 1200 métert. (Egyes kutatók ennél lényegesen magasabbnak gondolják).

Ennek kúpja az eltelt évmilliók alatt jelentősen lepusztult, eredeti kráterének helyén jött létre a 3.7 x 5.5 km átmérőjű, s közel 300 méter mély Fekete-pataki eróziós kaldera.

A harmadik szakasz elmúltával lecsendült a vulkánosság, így megszűnt a táj képét megváltoztató legjelentősebb erő. Az időközben visszahúzódó tenger ugyan a hegység lábait még elöntötte (ennek emlékét őrzik a Dél-Börzsönyben lévő Törökmezői, illetve az Észak-Nyugat Börzsönyben található Bernecebaráti és Peröcsényi Lajta-mészkö lerakódások), de lassan az egész terület szárazulattá vált.

Persze, ha kisebb mértékben is, de a terület képe ezt követően is folyamatosan változott. Vetődések mentén egyes területrészei lesüllyedtek, mások kiemelkedtek. Más részein törésvonalak jöttek létre, illetve a hegység nyugati irányban kibillent (ennek következtében az azonos korú és keletkezésű rétegek a hegység nyugati oldalán mélyebben találhatóak).

Ezt követően a hegység mai arculatának alakításában egy másik erő – az erózió vette át a fő szerepet. Pár tektonikus völgytől eltekintve (Kemencevölgy) a hegység mai völgyhálózatának zöme eróziós lemosódás során alakult ki.

A lemosódások „eredménye”, hogy a Börzsöny eredeti vulkáni takarójából legalább 300 m vastagságú rész hiányzik.

A hegység felszínének változása ma is tartó folyamat. A kőzetek aprózódása, fizikai, kémiai mállása kapcsán létrejön, vastagodik a termőtalaj, míg a csapadék e felhalmozott réteg lemosódását eredményezheti.

A Börzsöny földtörténetének további érdekessége hogy a hegységképződés során, Nagyborzsönytől nyugatra hidrotermális úton létrejött, színesfémekben (arany, ezüst, bizmut stb.) gazdag terület keletkezett. Ennek bányászata a 13.- 16. században lecsengett, bár ezt követően többször is voltak rövid működései, ill. újraindítási törekvései. Sőt a kimerült bányák maradvány ásványvagyona iránt még napjainkban is tapasztalható némi érdeklődés.

Ugyancsak érdekes geológiai értékek a Szokolya térségben talált – a XVIII. században lebányászott vasérc telérek is.

# Nógrád története

Hazánk legrégebbi kővárai közé tartozik a szabálytalan alaprajzú, belsőtoronyos és belső várból álló nógrádi vár.

A vár keletkezésének pontos idejét nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy a kezdetleges formában épült földvár már a népvándorlás korában fennállott. A későbbiek során az itt élt szláv és bolgár törzsek ezt felújították, megerősítették, és talán ez időben vetették meg a kővár alapjait is, melyet Novigrádnak, Újvárnak neveztek.

A honfoglalás idején, mint ezt Anonymus mondja: "Árpád vezér tanácsot tartván, sok katonát hadba küldött, hogy Gömör és Nógrád várának népét meghódítsák neki." A vár védői ellenállás nélkül adták meg magukat és a várat a magyar csapatoknak.

Okleveles adataink 1108-tól vannak az akkori királyi várról, melynek ebben az időben bizonyos Slauiz a várnagya és ispánja. 1138-ban, 1266-ban sőt még 1274-ben is, mint "castrum regium" szerepel. A budai káptalan 1299-i iktatólevelében "Castrum Novigrad" néven említik.

IV. László király I. Tamás váci püspöknek adományozta Nógrádot. Az adományozás valószínű, az 1274-1284-es évek között történt.

A tatárjárástól a XV. századig kevés adatunk van a várról.

A Zsigmond király halála utáni évtizedekben (1440 után) a huszita támadások ellen Szilassy Vince váci püspök erősítette meg falait, melynek nagyszabású kiépítése Báthory Miklós püspök nevéhez fűződik, aki 1475-1506 között, az olasz származású Traguinus Jakab építész tervei alapján hatalmas költséggel új épületekkel bővített, 30 láb mély és ugyanilyen széles, sziklába vágott árokkal kerítette, kutat fúratott és új tornyot, a belső vár öregtoronyát építette meg, melynek falára a püspök 1483-as évszámmal ellátott sárkányrendes, három farkasfog-címerdíszes, vörös márványból készült., reneszánsz emléktábláját helyezték el. Ezt az emléktáblát a feltáráskor megtalálták a torony előtt húzódott sziklaárokban, a törmelék között.

Szapolyai János birtoka 1526-ban, kitől 1527-ben Ferdinánd serege foglalta el, és tartotta kezében 1544-ig, amikor Buda eleste után, a török közeledtének hírére Miskey István várkapitány az őrséggel együtt gyáván megfutamodott, a mint azt az egyik írásban olvashatjuk: " okatlan félelem miatt a védelem megkísérlése nélkül hagyták el a mieink a várat". Az elhagyott várat Mohamed budai pasa és Husszein esztergomi bég katonái harc nélkül szállták meg.

Mátyás főherceg, Pálffy Miklós és Tiefenbach Kristóf fővezérek egyesített serege 50 évi megszállás után 1594 február 27-én szabadították fel Nógrádot. Az ismét végvárrá lett erősség védelmét Révay András kapitány parancsnoksága alatt 300 magyar és 300 német katonából álló őrség látta el. Miután a várat nem erősítették meg, bár erre nagy szükség lett volna, 1598-ban a török újabb támadást intézett ellene. Ennek ellenére a védők sikeresen verték vissza az ostromot.

Bocskai István erdélyi fejedelem 1605-ben török segítséggel foglalta el a várat, de az 1606.évi bécsi béke alapján a király kezébe került. 1619-ben Bethlen Gábor foglalta el, majd 1622-ben

a nikolsburgi béke ismét a királynak juttatja vissza. Eszterházy Pál kapitány 1626-ban, Murteza budai pasa vezette török csapatok támadásakor sikeresen védte meg a várat.

Az ostrom során sérült nógrádi vár megerősítését 1655-ben az Ország Rendjei rendelték el és annak őrizetére 150 lovas és 200 gyalogos katonát küldtek. Az Apaffy Mihály erdélyi fejedelemmel szövetséges török csapatoknak 1663-ban Nadányi Miklós várkapitány a várat ellenállás nélkül átadta. Rövid 22 évi megszállás után 1685-ben a villámcsapástól felrobbant löporraktár hatalmas rombolást végzett a védőfalakban, ezért a török a még épen maradt részeket is felgyújtotta, és a várat elhagyta. A vár török parancsnoka, Csonka bég később keresztényé lett, és I. Lipót király nagyobb uradalommal jutalmazta meg.

II. Rákóczi Ferenc szabadságharca idején a fejedelem többször sürgette Bottyán generálist a vár kijavítására és felépítésére. A vár kapitánya Földvári László 1709 májusában azt jelentette Bercsényinek, hogy az Károlyi János megtekintette és jónak találta. A vár megerősítése azonban nem volt alkalmas arra, hogy komolyabb ostromot kiálljon, ezért a császári csapatok közeledtének hírére 1709 októberében a kurucok szétrombolták.

A császáriak rövidesen el is foglalták, és a még álló falakat lerombolták.

# Diósjenő helytörténete

A falu csábító volt már az ősemlék számára is. Ezt bizonyítják a község határában talált csiszolt kőkori (mintegy 5-6 ezer éves) kőbalták is.

A késő bronzkor két sáncvárát is ismerjük a környéken, a Magashegy oldalán és a Pogányvár csúcsán. A honfoglalás előtti századokról a viszonylag kis számú régészeti leletek adnak tanúbizonyságot. Avarok, kvádok, markomannok, majd szláv népesség lakta e tájat.

A kvádok és markomannok ellen a határok védelmére a Dunán átkelő Marcus Aurelius vívott 173-ban nevezetes csatát a diósjenői tónál.

A község neve több Nógrád megyei településhez hasonlóan honfoglalás kori törzs nevéből származik. A „Diós” előtagot valószínűleg csak a XVII. század során kapta.

A község első írásos említése egy istenítéletre bízott peres ügryhöz fűződik.

A tatárjárás alatt a települést felégették a lakosság nagy részét leölték. E veszteség pótlására betelepítéssel próbálkoztak. Diósjenőre német telepesek érkeztek. Az új jövevények lelki gondozásában vállaltak szerepet az 1281-ben ide telepített szerzetesek. E század utolsó éveiből származik a település várának első említése. A kedvező fekvés, a várbirtokhoz való tartozás előnyei vonzották a környék lakóit, olyannyira, hogy 1460-ban Diósjenő mezővárosi kiváltságokat kapott, s a vámoshellyel járó előnyöket is élvezhette. Adózási kedvezmények, szabad letelepülés, védelem, vásártartási jog jelentette az akkori városok vonzó hatását.

A fejlődést a török hódítás korszaka (1554-től) törte meg. A török a védelemre is alkalmas építményeket, így a templomokat is lerombolta. A katolikus papoknak menekülniük kellett, melynek következtében a katolikus egyház, csak a török hódoltság után (1685) jelent meg ismét s erősödött meg újra.

A Rákóczi szabadságharc lehangolása után nem más volt a gyülekezet lelkipásztora, mint Mányoki János, Rákóczi Ferenc festőjének, Mányoki Ádámnak az édesapja. Mányoki János 1670-ben került a leideni egyetemi tanulmányok után a közeli Szokolóra lelkipásztornak.

A szabadságharc időszakában Diósjenő népe már a márciusi események után lelkesen támogatta az új eszméket, amit az is bizonyít, hogy a falunkban két alkalommal is megtartott toborzáson mintegy húsz fővel gyarapodott a honvédsereg.

A helyi hagyományok szerint a diósjenői honvédek Damjanich veres-sapkáiként mindenütt a legvitézebbül harcoltak. Ennek elismeréseként kaptak lehetőséget a diósjenői levették a századforduló után, hogy emlékezve hős elődeikre, a szokásostól eltérő színű levente-egyenruhát viseljenek.

Az 1848/49-es szabadságharcban Diósjenő sem kerülhette el a katonaszerzési kötelezettségeket. Kossuth emigrációba kényszerült, megfosztották magyar állampolgárságától azt az embert, aki talán a legnagyobb hazafi volt országunknak. A hír hallatán számos település – köztünk falunk is – úgy reagált, hogy tiszteletbeli polgárává fogadta, sőt bírójává is választotta. Kossuth megköszönve a sok megtisztelő címet, gyönyörűen írja le Nógrád vármegye közönségéhez írt levelében a hazaszeretet fogalmát.

Kossuth halála évében vált szükségessé a református templom tornyának újbóli, immár végleges felépítése. A torony bontáskor a toronygömb alatt találtak egy kis faládkát, melyet annak építésekor, az akkor 19 éves Halász Ferenc ácssegéd készített a belső felirat szerint.

Benne megtaláltuk az utókor számára emlékeztül hagyott néhány tárgyat: Kossuth Lajos halálhírét hozó, a nagy államférfi fényképét, egy Kossuth-bankót, valamint egy feljegyzést a torony építéséről.

Diósjenő népének – mely a palócság nyugati ágához tartozik – évszázadokon keresztül az erdő biztosította a megélhetést. Az erdő adta a munkát, a fa feldolgozása volt a fő foglalatosságuk. Ehhez mindenki értett, hiszen gyermekkorától ebbe nőtt bele, elleste a felnőttektől. Bölcsőjét, bútorát, szerszámait, szövőszékét, pajtáját, házát, fejfáját maga készítette.

Legkiválóbbak a diósjenőiek a kocsialkatrész-készítésben voltak. Sokszor hónapokat kinn töltöttek a hegyekben, s az erdei „műhelyekben” dolgoztak. A munka végeztével aztán járták a vásárokat Hódmezővásárhelytől Zakopaneig, s árulták termékeiket. Ez az életmód azt eredményezte, hogy a népviselethez való kivetkőzés már a századfordulón megindult, sokkal korábban, mint a környező községekben. Ezt segítette elő, a századfordulón épülő vasút munkalehetősége, s később a vonaton való utazással elérhetőbbé váltak a távolabbi városok – Vác, Dunakeszi, Budapest – gyárai.

#### *Római katolikus templom*

A török időkben a mai templom elődje elpusztult. 1686-ban mindössze 66 római katolikus vallású maradt a községben, akik egy „templompert” követően a reformátusok segítségével új katolikus templomot építettek. Mintegy hat évtized elteltével a templomot 1745-ben újjá kellett építeni, de ez a felújítás sem volt tartós, míg végül 1788-ban az Eszterházy-Visconsi alapból építették a ma is látható állapotra. Az építéshez felhasználták az évszázadokkal korábbi templomok falmaradványait, köveit is. A későbarokk épületben egyből a főoltárkép tűnik szemünkbe. Rajta szentek, Flórián és több egyházatya, felül Szentháromság, József, Mária, apostolok.

#### *Református templom*

Nógrád várának 1544. évi eleste után a reformáció hívei túlsúlyba kerültek. A két felekezet közötti templomper után, a falu közepén lévő templom megmaradt a reformációt követőknek. II. József király engedélyével épült 1791-ben a mai új templom, a korábbi kisebb helyébe. Ennek alap részleteit 1983-ban a vízvezeték kiásásakor találták meg. A királyi engedély azonban megtiltotta az új torony építését. Mintegy száz évvel később, 1894-ben vált lehetővé a templommal egybeépített mai torony felépítése, melynek harangjait mindkét világháborúban elvitték hadi célokra. A jelenlegit 1946-ban az infláció miatt elértéktelenedett pénz helyett a hívek által összeadott tűzifából vásárolták.

#### *Tájház*

2010 nyarán nyílt meg a falu tájháza. A falu lakói a palócság nyugati ágához tartoztak. Első ütemben a tiszta szoba és a konyha helyiségei nyíltak meg, s váltak bemutatathatóvá a nagyközönség számára. A későbbiekben – a gazdasági rész felújítása után – a teljes porta ezt a célt fogja szolgálni.

#### *Pincesor*

A katolikus templom bejáratától indulva romantikus sétát tehetünk egészen a falu felső végén található strandfürdőig a pincesorok között. A legrégebbi pincék és prэшázak az 1830-as években épültek, s egészen a filoxéra 1880. évi megjelenéséig adtak helyet a jó minőségű borok készítéséhez. Nyomokban felfedezhetjük rajtuk a két évszázaddal ezelőtti falusi építészeti módot.

#### *Marcus Aurelius emlékműve*

Ha a községtől mintegy másfél kilométerre keletre található Diósjenői tóhoz sétálunk el, elsőként egy emlékművel találkozunk. Szinte hihetetlennek tűnik, de igaz, hogy még római császár is járt Diósjenőn. Időszámításunk szerinti 173-ban Marcus Aurelius, a filozófus császár a diósjenői tónál vívott nagy csatát a Börzsöny rengetegeiben meghúzó kvádok és markomannok ellen.

#### *Kápolna*

A községtől észak-keletre található kis magaslaton a katolikus egyház szép kápolnát építtetett 1993-ban. Az alapok ásásánál előkerültek a korábbi kápolnaépítmény maradványai is melyről azonban közelebbi írásos adatunk nincs, csupán a kis domb neve (Kápolna domb) engedte számunkra sejteni, hogy itt valamikor egyházi építmény állott. A régészek az ősi, nyolcszögletű épületet az Árpád korból származónak határozták meg. Érdeemes felsétálni ide, már csak az élénk táruló szép látvány miatt is: a hegyek ölelésében fekvő község, s az egész hozzátartozó mezőgazdasági terület belátható innen. Éppen ezért állott itt a közelmúltban egy fából ácsolt tűzfigyelő torony, mely az aratások idején egészen a hatvanas évekig szolgálta a tűz megelőzését.



# Nagybörzsöny rövid története

Nagybörzsöny a század eleji helységnév-rendezés során egy belügyminiszteri rendelettel nyerte el mai nevét. Ekkor kapta az ország más területein (Nyitra, Tolna és Veszprém megyében) található, szintén Börzsöny nevű településektől való megkülönböztetése céljából a „Nagy-„ előtagot. A Berzsen / Börzsöny név bizonytalan eredetű, magyar, török és szláv megfejtési kísérlete ismeretes.

A falu az államszervezés idején Hont vármegye része lett, és eredetileg uralkodói birtok lehetett. Álmos herceg, Könyves Kálmán király testvére 1108 körül alapította a dömösi prépostságot, amit számos birtokkal és szolgálóval adományozott meg. Ez utóbbiak közt szerepel „Belsun faluban Janus két fiával és Bula a fivérével”, akik kötelesek voltak szekereket és lovakat adni a dömösi egyház részére. A szóbeli adományt három évtizeddel később, 1138-ban foglaltatta írásba Álmos herceg fia II. (Vak) Béla király. Az oklevélben szereplő Belsun alaknak községünkkel való azonosítását ennek német neve: Pilsen támasztja alá.

Jelenleg kérdéses, hogy a Börzsöny név a Belsun formából alakult-e ki, vagy pedig attól független eredetű. E probléma azért is érdekes, mivel az egész hegység ezt a nevet viseli. A falu később, a 13. század végétől leginkább Bersen-ként – és mindig az esztergomi érsekség birtokaként – szerepel az írásos forrásokban. Nem tudjuk, mikor került egyházi kézbe a település, így kérdéses az is, hogy a németek elődeit az uralkodók vagy az érsekek telepítették ide. Az eddig általánosan elfogadott vélekedés szerint a Börzsöny-hegység nyugati részén nyitott nemesfémbányák művelésére érkeztek falunkba, az ezen munkában a magyaroknál jóval tapasztaltabb németek.

A korabeli oklevelek azonban arról tájékoztatnak, hogy az Árpád-korban az Ipoly vízgyűjtőjének vidékén számos földműveléssel foglalkozó, úgynevezett szász település létezett; több jel mutat arra, hogy Börzsöny legelső német lakói is inkább ilyen, mezőgazdasággal és főleg szőlőműveléssel foglalkozó parasztemberek lehettek.

Községben két 13. századi eredetű templom is található. Az egyik az úgynevezett Bányásztemplom, mely, a falu központjában helyezkedik el. Ezt a gótika idején alakították át, és bővítették ki mai méretére; a másik a nem messze, a temető mellett álló, Szt. István magyar király tiszteletére szentelt román stílusú egyház. Nagyjából egy időben történt felépítésük is a germán eredetű lakosok Árpád-kori jelenlétét támasztja alá; feltehetőleg az előbbi a német, a Szent Istvánról nevezett pedig a magyar nyelvű gyülekezet temploma volt. Az ércek kitermelésére az első adatunk 1312-ből származik: ekkor az esztergomi érsek Bersen faluját, és az ennek területén lévő ezüsbányákat Csák nembeli Máté emberei bitorolták.

Hosszú szünet után csupán 1417-ből és 1439-ből származó oklevelek adnak hírt ismét a településről. Ezek tartalma szerint az esztergomi érsekek évtizedeken át börzsönyi bányáik védelmében pereskedtek. Perbeli ellenfelük Zsigmond király felesége, Cillei Borbála volt, aki fényűző életéhez sosem tudott elegendő pénzt előteremteni. 1439-ben azt is írásba foglalták, hogy az itteni tárnák aranyat, ezüstöt és más érceket is rejtjenek. A bányászat mellett bortermelése is kiemelte Börzsönnyt a környező települések közül. 1505-ben Selmecbánya városának, 1510-ben pedig Andreas Vogelweider budai polgárnak volt Pilsenben (Börzsönyben) szőlője.

A helység jelentőségét az is bizonyítja, hogy vásártartási joggal rendelkezett; erről az 1419. és az 1439. évekből rendelkezünk adatokkal. Lakóit néha civis-nek, azaz polgárnak, városlakónak, máskor hospes-nek nevezik; ez utóbbi magyarul valamilyen szabadságjogokkal ellátott telepest jelent. A 16. század közepétől többször oppidumként, azaz a falvaknál tekintélyesebb, bizonyos kiváltságokkal felruházott helyként említik; ez a megjelölés olvasható Börzsöny 17. századi pecsétjén is. A település lakosai az érsekség népeiként szabadon, vámok fizetése nélkül közlekedhettek az országban, ill. kereskedhettek; erről szintén 15. századi források tesznek említést.

Pilsen az oszmán uralom alatt is megőrizte jelentőségét. Igaz, hogy a hódoltság idején szünetelt a bányászat, viszont a szőlőművelés jelentős maradt. Ezt a török és magyar összeírások egyaránt bizonyítják. 1570-ben az esztergomi szandzsákhöz (várkerülethez) tartozó 377 település közül Börzsöny az első helyen szerepelt bortermelésével

A falu népességének az írásbeli forrásokban: 1570-ben 45 ház és 156 férfi szerepel, 1663-ban pedig 104 háztartást és 209 felnőtt férfit említenek

Az evangélikus hitre történő áttérés idejéről nem rendelkezünk pontos információkkal, de az 1580-as évektől kezdve a Rákóczi-szabadságharc idejéig már több ágostai hitvallású lelkész nevét ismerjük. Feltehető, hogy a hét felvidéki bányavároshoz hasonlóan a gyülekezet itt is egy emberként állt ki az új hit mellett. Ennek terjedését és gyakorlását megkönnyítette, hogy a törökök Buda eleste (1541) után Hont és Nógrád megyék déli részére is kiterjesztették uralmukat, és így meglazult Börzsöny felett a földesúr, az esztergomi érsek fennhatósága.

Az bizonyos, hogy a 17. század végén a helybéli népességnek csupán töredéke, összesen 15 személy katolikus, és 1697-ig a protestánsok használták a mai Bányász-, az egykori Szent-Miklós plébániatemplomot.

1702-ben a Börzsönybe vezényelt császári katonaság és a súlyos fenyegetések hatására 339 fő, azaz csaknem az egész ágostai hitvallású gyülekezet áttért a katolikus hitre, azonban 1705-ben Rákóczi kurucainak érkezésekor ismét evangélikussá lett a lakosság nagyobb része, és néhány éven át, a szabadságharc bukásáig újra ők használhatták a Bányásztemplomot.

A szabadságharc elvesztése után lelkészüket elűzték, és csak 1784-ben építhették fel új fából készült templomukat. A 18. század folyamán kiegyenlítődtött a két felekezet tagjainak létszáma, amely egyensúly az elmúlt évtizedekig fennmaradt. A 18. század elejétől rendelkezünk viszonylag pontos adatokkal a település lélekszámáról.

Az 1710-ben pestisjárvány pusztított a faluban, melynek hatására az akkori népességének harmadát-negyedét elveszítette. Ennek ellenére meglepő gyorsasággal gyarapodott a falu: 1720 és 1769 közt alig négy évtized alatt megduplázódott, majd az 1828-as népszámlálásig ismét másfélszeresére, 1300-ra nőtt lakosai száma.

Erre – a természetes szaporulat mellett – a nagyarányú bevándorlás szolgálhat magyarázatul melynek oka a település lakóinak jó anyagi helyzete és magasabb életszínvonala lehetett; a korabeli források virágzó szőlőművelésről és borkereskedelemről, valamint nagy kiterjedésű gyümölcsösökről és búzaföldekről tesznek említést, ami tucatjával csábította a Felvidék északibb, rosszabb adottságú területeiről érkező magyar, szlovák és német bevándorlókat.

Az időközben megnövekedett lélekszámú katolikus gyülekezet mai plébániatemplomát Batthyány József esztergomi érsek támogatásával kilenc év alatt építették fel a hívek; felszentelésére 1788-ban került sor.

Az 1890-es évek közepén országszerte pusztító filoxéra a börzsönyi szőlőket sem kímélte, a korábbi 367 katasztrális holdnak alig negyede vészelte át a járványt. A szorgalmas gazdák azonban néhány év alatt új, a betegségeknek már ellenálló direkt termő oltványokkal újratelepítették földjeiket. Az első világháború során 1914 és '18 közt 76 helybéli katona esett el Európa különböző harcterein;

Az 1920-ban Trianon kastélyában aláírt békediktátum nem csak Magyarország, hanem a község lakosai számára is súlyos csapást jelentett. Az Ipoly mentén meghúzott új határvonal nemcsak a folyó túloldalán lakó rokonaiktól és az Ipolypásztó, Szalka vagy Szakállos mellett lévő földjeiktől vágta el a börzsönyieket, hanem megszüntette a kapcsolatot azon észak-magyarországi területekkel, Selmecbánya, Korpona, Losonc környékével, melyek évszázadokon át a legfontosabb borfelvevő piacot jelentették számukra.

Mostanra alig 3-4 holdra csökkent a megművelt szőlőterület. A község lakosságának 1945 után indult csökkenése az elvándorlás és az elöregedés következtében hat évtizede folyamatosan tart. A német etnikum és öntudat mára szinte teljesen megsemmisült, már csak a 65-70 év feletti öregek, beszéli az ősi, a mai Magyarországon egyedülálló börzsönyi „szász” dialektust.

A faluban élő – szintén elmagyarosodott – cigánység száma viszont az utóbbi évtizedekben – részben az új betelepülőknek, de még inkább a 6-8 gyermekes családok gyakoriságának köszönhetően – rohamosan növekszik...

# A Nagybörzsönyi Erdei Kisvasút üzemtörténete

1908-ban kezdték az Ipolypásztó Nagybörzsöny 600 mm nyomközű 8 km hosszú vonal fektetését. A birtok az Esztergomi érsekség tulajdonában volt, ám hasznosításra mint egy 12 évnyi időtartamra a Wolfner-Schanczer és fiai cég kapta meg. A szerződésben kikötötték, hogy a bérlő köteles a vasúthálózat kiépítésére az adott területen.

A fatelepet Nagybörzsönyben rendezték be, itt dolgozták fel a különböző vonalakról hozott faanyagot. Innen továbbították a késztermékeket az ipolypásztói MÁV állomásra, ahol az átrakás történt a normál nyomtávolságú vagonokba. A kezdeti időkben kizárólagosan lovakkal végezték a szállítást. A kisvasúti fővonalra történő fogatos ráhordás azonban hamarosan kevésnek bizonyult, megindult a mellékvonalak építése.

Először a Nagybörzsöny Kisirtás 4 km-es, majd a Kisirtás Ököréskert 3 km-es szakasz készült el. A következő szárny a Kisirtás Templomrét szárnyvonal volt 1 km-nyi hosszban, majd megépült a Kisirtás Kollár-völgy vonal is, mintegy 3 kilométer hosszban. Kisirtás lett a vasút központi elágazó állomása. Itt volt a kovácműhely, itt történt kocsik vas alkatrészeinek javítása mellett a lovak patkolása is. Az egykori műhely ma kulcsosház. Nagybörzsönyből számították, de valójában Kisirtáson ágazott el a Nagybörzsöny - Vaskapu vonal, mely a Börzsöny-patak völgyében vezetett 7 km hosszban. Nemsokára azonban továbbépítették: először a Börzsöny-patak Kovács-patak (Aprólépések) közötti 3 kilométeres rész munkálatai, majd befejezésül a Kovács-patak Fagyosasszony szakasz készült el (2 km). Aprólépéseknél számos irányfordítót alkalmaztak a szintkülönbség leküzdésére, így az - valószínűleg - a kisvasútról nyerte a nevét.

1920-ban lejárt a vasútépítő cég bérleti engedélye, és a szerződést nem hosszabbították meg. Ettől kezdve az Érsekség vette kezébe a gazdálkodást. Az ezzel egy időben megszületett trianoni békediktátum után a kedves kis Ipoly folyócska szigorú országhatárrá lépett elő, így Ipolypásztó állomása Pastovce néven a frissen megalakult Csehszlovák állam része lett. A kisvasút elvesztette néhány kilométeres darabját, és messzire került a nagyvasúttól, a szállításban szerepe értelmetlenné vált.

Az érseki uradalom nem nyugodott bele a lehetetlen állapotokba. Megkezdték a korszerűsítést. A meglévő vonalakat - a kollár-völgyi és a Nagybörzsöny Kisirtás közötti hosszú-völgyi vonal egy két kilométeres darabját leszámítva - felszedték. Megkezdték a vonal kiépítését déli irányban a szobi MÁV és hajóállomás felé. Az új vonal kiépítését az indokolta, hogy Szob és Márianosztra között ekkor már létezett egy 760 mm nyomtávolságú bányavasút (így értelem szerint az új pálya is ezzel a nyomtávolsággal épült). Az új szakasz két ütemben készült el. Először a Kisirtás Nagyirtás Szérüskert és a Hármashíd Bezinavölgy Feketebánya (Márianosztrai Kőbánya) szakasz. A két különálló vonal közé egy 80 méter mély völgy ékelődött. Itt a szállítást kezdetben facsúszdával biztosították.

Nem sok idő múltán azonban elkészült az összekötő szakasz, így készen állt a Kisirtás Márianosztrai kőbánya 13 km-es vonal, Szob felé pedig a már meglévő kőszállító vasúthoz csatlakozva Szob MÁV állomásig és a Dunai Rakodóhoz futhattak a fával rakott szerelvények.

A Malom-patak völgyében vízvételési lehetőséget biztosítottak. Kisirtáson és Vízválasztón deltavágányt építettek a mozdonyok forgatására. Szükség volt erre, mert a mozdonyok mindkét irányban hegyet másztak, nem is akármekkora. A malomvölgyben három egymás feletti szinten szerpentinezik a pálya, szorosan kúszva a hegyoldalban, az emelkedés 45 ezrelék. Kisirtás és Nagyirtás között csúcsfordító beépítésére volt szükség a szintkülönbség leküzdésére. Ezt - az úgynevezett Tolmács-hegyi csúcsfordítót - 1999-ben ipartörténeti műemlékké nyilvánították.

Nagybörzsönyben 1925-ben állt munkába az első gőzös. Folytatódott a vonalak kiépítése, ismét csak Kisirtás központtal. A két világháború között a hálózat elérte végleges, 55 km-es üzemi hosszát.

A második világháború komoly károkat okozott a szobi vasútállomást ért bombázás: a forgalom itt csak 1946-ban indult meg újra. Mind a pályában mind a járművekben nagy volt a pusztítás.

1953-tól a Szob-Márianosztra szakasz a MÁV kezelésébe került, megszervezték a Szobi Gazdasági Vasutat. Az 1950-es évek végén a személyforgalom megindításával is megpróbálkoztak, a Szob MÁV állomás - Márianosztra vonalon, ám néhány év után ezt beszüntették.

1969-ben a faanyagszállítás visszaesése miatt a kisvasút gyakorlatilag a Szob Nagybörzsöny vonalra fogyatkozott.

1975. végén azonban egy balesetre hivatkozva megszüntették a forgalmat Nagyirtás és Márianosztra között, így a két vasút újra elszakadt egymástól.

Az 1980-as évekhez kapcsolódik a kisvasút nagy forgalmi fellendülése. Ekkor kezdték el nagy tömegben megrendelésre fuvarozni a követ a tervezett Nagymarosi duzzasztómű építéséhez. Mivel minél nagyobb darabok kellettek, az ide szánt kövek nem kerültek a szobi zúzóba és osztályozóba, hanem egyenesen a dunaparra utaztak, ahol szállítószalagra billentették, ezen pedig az uszályok gyomrába kerültek.

A vonal hossza időközben a Nagybörzsöny Kisirtás Nagyirtás 8 km-nyi vonalra apadt. A teherszállítás leállt, a megmaradt rönköskocsik a végállomáson rozsdásodtak. A személyforgalom a vonalat eltartani nem tudta, az üzemet 1984 őszén beszüntették.

A nagybörzsönyi kisvasút 1992-es megszüntetése óta komoly társadalmi nyomás volt a kisvasút újraindítására. Berki Zoltán kezdeményezésére megalakult a Nagybörzsöny-Szob Erdei Kisvasútért Közalapítvány. Az üzem újbóli megindításától a kisvasút tulajdonosa, az Ipoly Erdő Rt. elzárkózott, azonban 1998. március 16-án átadta a kisvasút tulajdonjogát Nagybörzsöny Község Önkormányzatának. Ekkor úgy tűnt, hogy hamarosan újraindulhat az alvó vasút, azonban egy dolog nagyon hiányzott ehhez: a pénz.

1999-ben műszaki emlékké nyilvánították a Tolmács-hegyi csúcsfordítót, mint az utolsó ilyen megmaradt hazai ipartörténeti ereklyét.

A forráshiánnyal küzdő kisközség önkormányzata nem tudta előteremteni a vasút felújításához szükséges többmilliós összeget, ezért kormányzati támogatásért kezdtek lobbizni az érdekeltek. A próbálkozást és a folyamatos pályázatírást 2002-re koronázta siker: ekkor lett

meg a pálya és a járművek felújításához szükséges pénzösszeg. A munkákat 2002. tavaszán megkezdték. Elsőként az 1999-es árvízben megrongálódott kisírtási hidakat építették át, majd talpfa- és síncserével folytatták. A munkákkal 2002. augusztusára lettek kész, 2002. szeptember 7-én került sor a szakasz ünnepélyes átadására.

2006-ban sikeres pályázatot adtak be a Szob - Márianosztra szakasz felújítására, napjainkban a pálya átadása zajlik. Ezzel egyidőben rövidebb pályafelújítást is végeztek a felső, Nagyörzsöny - Nagyirtápuszta szakaszon is.

# Zebegény

Zebegény nevének kialakulására vonatkozó legrégebbi adatok a 13. századból maradtak fenn először. A Baranya megyei Zebegény – mai nevén Szebény- a Szent Mihályról nevezett bencés apátsága birtokos volt a "Zebegény-hegyi monostor"-ban, (Szent Mihály hegy) mely a hegy Duna felé eső lejtőjére épült.

Egy 1295. szeptember 26-án kelt peres irat a bencés kolostort "Monasterium de Zebeguennak" zebegényi monostornak nevezi.

A 14. századból található még följegyzések arról, hogy Papy Miklós fia Lőrincz volt az apátság kegyura. E család a "magvaszakadtával" Zsigmond király 1396-ban a kegyúri jogot a Trentul testvérekre ruházta. 1483-ban a bencés monostor már elhagyott volt, amit ebben az állapotában Zsigmond pécsi püspök kért el a pápától.

A középkorban a monostor alatt (a mai Zebegény közigazgatási területén) kialakult Almás és Kovácsi kis települések a török idők alatt teljesen elpusztultak. A környék az 1660-as években a hadak felvonulási területévé vált.

Zebegény és térsége 1685 táján szabadult meg a töröktől. A térséget 1700-ban I. Lipót Marossal, Visegráddal, Kisoroszival és a mai Zebegénnyel együtt Ernst Rüdiger von Starhenberg császári hadvezérnek – az 1683-ban Bécs védőjének – adományozta. 1746-ban a család ezen ágának kihaltával a birtokot a kincstár visszaszerezte és újból koronauradalom lett. Ettől kezdve a visegrádi uradalomhoz tartozott, hova magyar és tót favágók települtek be. 1735 táján Ulmban hajóra (Ulmer Schachtel) szálló német telepesek jöttek a vidékre.

Az 1749-ben összeírt urbárium szerint Zebegényben már 24 jobbágycsalád található, mely nevek között magyar, német és szláv hangzású nevek egyaránt vannak.

A község első temploma a Kálvária-domb sziklájába bevájt Szentélyből és eléje épített helyiségből állt. Harangja 1749-ből való, mely jelenleg a Kós Károly féle templomban látható.

1828-ban a község lakóinak száma 554 fő, lakóházainak száma 92 db volt. Ekkor a foglalkozási ágak: földművelés, erdőgazdálkodás és egy vendégfogadó működtetése volt. Fő gazdaságai "szőlős hegyében, sok gyümölcsösében, tölgyerdőiben és vízimalmában" volt. A patakon működő vízimalmait a váci és esztergomi gazdák is igénybe vették.

1846-ban kezdik építeni a Budapest-Pozsony vasútvonalat, amelynek Vác-Párkányána közötti szakaszát 1851-ben adják át a forgalomnak.

Ekkor épült meg a hétlyukú zebegényi vasúti boltozott völgyhíd, ami a maga nemében Magyarországon kiemelkedő ipari műemlék. Zebegény vasútállomást kapott. Az állomás épülete a Monarchia stílusában épült. Eredeti formájával turisztikai látványosság.

A falu temetője a Kálvária-domb déli oldalában helyezkedik el. Fekvése, domborzati viszonyai és érdekes elrendezése miatt az ország egyik legszebb temetője. 1853-ban Fischer Borbála jóvoltából a Kálvária dombon megépült a homlokzati tornyos kis méretű, keletelt, klasszicista "kálvária kápolna". Ebben az időben épült a kápolnához vezető út mellett kilenc

stációs ház; mindegyiken kis fülkében Jézus keresztútját ábrázoló kép. Feltehetően a XIX. század elején épült a kálvária É-nyugati lábánál a Nepomuki Szent János kápolna (úti kápolna). Ekkor még meg voltak a kálvária domb tetején a rézkorból származó "földvár" maradványai. A Börzsönyi várak leírásaiban ezt a valamikori földvárat ma is jegyzik, melyet az 1930-as években feltártak majd helyére építették az Országzászló emlékhelyet.

1899-ben majdnem megsemmisült a település. Óriási felhőszakadás volt, s ez a Bükkös árokban felhalmozódott, mivel korábban az árkot - szekérátjáró miatt - bánya-meddővel feltöltötték. A felgyülemelő víz átszakította, elsodorta a bánya-meddőt és a víz házakat elsodorva rázúdult a községre.

1908-1910. között Havas Boldogasszony tiszteletére épült a zebegényi plébánia templom, Kós Károly erdélyi politisztor (építész, író, néprajztudós) és Jánuszky Béla tervei alapján szecessziós stílusban az erdélyi templomok mintájára. Freskóit körösfői Krisch Aladár tervei alapján tanítványai készítették Leszkovszky György tanársegéd festőművész irányításával.

Az első világháború zebegényi áldozatainak, hősi halottainak neve a temetőben lévő emléktáblán olvasható.

Az új templom építése kapcsán megjelent Kos Károly és művésztársai, majd Szőnyi István és az általa létrejött művészkolónia jó értelemben megpecsételte Zebegény sorsát. A század első felében olyan pezsgő, magas szellemi színvonalú nyaralóéletnek lehettek tanúi elődeink, ami meg nem ismételtető.

Ennek az időszaknak és ezen személyiségeknek köszönhetően vonult be Zebegény neve a művészettörténelembe. Szőnyi István "zebegényi remeteségét" a hosszú nyarakat itt eltöltő és alkotó művészek oldották föl, úgy mint Elekfy Jenő, Medveczky Jenő, Vass Elemér, Szobotka Imre, Berény Róbert, Aba Novák Vilmos, Bernáth Aurél. Ezekben az évtizedekben a helyi építkezés is stílusában átalakult. Sorra épülnek a polgári nyaralók, a szép környezetbe illő villák.

1944-ben december 8-án három monitor horgonyzott le a Duna Zebegényi szakaszán. 11 napon át szüntelenül tüzeltek a Törökmező irányába, feltehetően a szovjet csapatokra. 19-én délután megszűnt az ágyúzás és eltávoztak a hajók: Délután 4- és 5 óra között a Törökmező felől a Malom-patak két oldalán 300 szovjet katona nyomult be a községbe. A harcokban 7 szovjet katona esett el, akiket ideiglenesen az iskola előtt majd véglegesen a temetőbe helyezték örök nyugalomba. Két magyar katona is áldozatul esett, Ők is a temetőben nyugszanak. 1945. január 5-e szomorú dátum a község történelmében. Ez volt a megtorlás kezdete.

Mint német ajkú településről 111 férfit és nőt írtak össze és hurcoltak el kényszermunkára "Málenkij robot"-ra Szovjetunió ukrainai területeire. Harmincan soha nem tértek vissza, ismeretlen helyen nyugszanak. Akik a keserves megpróbáltatásokat túlélték, betegen, legyengülve két és fél év után tértek haza. Az utolsó hazatérők 1947. július 28-án szálltak le a vonatról.

Az utána következő időszakban a községfejlesztés fő célkitűzése járdaépítés, csapadékvíz elvezetés, hidak építése, utak kövezése és parkok építése volt. Fontos feladat volt a község egészséges ivóvízzel történő ellátása. A község közterületein lévő 8 db ásott kút mellett



egyedül a ma is bővizű Erzsébet forrás vize volt kifogástalan. 1957-ben elkezdték az Erzsébet forrásra alapított törpe vízmű építését.

1964-ben a rossz állapotban lévő Országzászlót és Hőseink Emlékművét rendbe hozták és az Országzászló köré kilátót építettek. Az 1960-as évek elején a mezőgazdaság, mint megélhetési forrás teljesen elsorvadt

A háború után államosított villákból üdülőket alakítottak ki, összesen 8 db-ot, ahol 2 hetenként 535-en üdültek. 1948-49-ben megkezdődött a 8 tantermes általános iskola kiépítése, ami 1955-56-ban fejeződött be. Szőnyi István halála után 1967-ben lakóházából, Emlékmúzeumot alakítottak ki, majd 1968-ban a "Tömösváry" villában klubkönyvtárat hoztak létre, majd ennek privatizációja után 1997-ben a Köperniczky házban helyezték el.

Az 1980-as években egyre erőteljesebben foglalkoztak a Bős-Nagymaros vízlépcső megépítésével. Ennek előkészítő munkálatai évekre megpecsételték a település sorsát. Zebegény lakosságának száma 1200 fő körül mozog, mely nyári időszakban a nyaralókkal megháromszorozódik.

források:

[http://www.borzsony.hu/foldrajz/a\\_hegyseg\\_kialakulasa\\_geologiai\\_ertekei.html](http://www.borzsony.hu/foldrajz/a_hegyseg_kialakulasa_geologiai_ertekei.html)

[http://www.borzsony.hu/telepulesek/nograd/nograd\\_tortenete.html](http://www.borzsony.hu/telepulesek/nograd/nograd_tortenete.html)

<http://rtdm.hu/hu/diosjeno>

<http://www.ipolyerdo.hu/index.php?op=category&id=004005002003>

[http://www.kisvasut.hu/view\\_cikk.php?id=362&rfa=49](http://www.kisvasut.hu/view_cikk.php?id=362&rfa=49)

<http://www.kisvasut-kiralyret.hu/nuzemtortenet.htm>

<http://zebegeny.hu/latnivalok>

<http://zebegeny.hu/helytortenet>

Börzsöny és az Ipoly völgye útikalauz és túrista-atlasz, Cartographia kiadó 2001

továbbá a Wikipédia megfelelő szócikkei (személyek és események)